

Dr. Zita Medišauskienė

Recenzija Dr. V.Vareikio darbui “Holokausto prielaidos. Antisemitizmas Lietuvoje (XIX a. – XX a.) pirma pusė (iki 1940 06 15)”

Žydų bendruomenės padėtis Lietuvos visuomenėje XIX a. tiek politiniu, tiek ekonominiu, tiek santykių su dominuojančia katalikų dauguma aspektu yra tyrinėta labai menkai ir fragmentiškai. Todėl V.Vareikio pastangos apžvelgti antisemitizmo prielaidų formavimąsi XIX a. turėjo susidurti su nemenkais sunkumais. Nežiūrint nepalankios šiai problematikai istoriografinės situacijos, studijos autoriui pavyko, mano manymu, nužymėti pagrindines tarp žydų ir lietuvių bendruomenių tvyrojusias įtampas. Tačiau istorinė realybė bei išlikę šaltiniai sudaro sąlygas ir leidžia tikėtis kur kas platesnės, išsamesnės ir sistemingesnės analizės.

Visai pagrįstai studijos autorius daug dėmesio skiria antijudaistinei bažnyčios tradicijai. Beveik iki pat XIX a. vidurio Lietuvoje buvo perspausdinamos religinei praktikai skirtos knygos, pirmą kartą išleistos XVIII ar net XVII a., parašytos remiantis dar senesniais Europos kraštų katalikiškais tekstais ar tiesiog pažodinis jų vertimas. Taigi per šias knygas buvo diegiamas liaudyje, o ir žemesniuose bajorijos sluoksniuose dar visai viduramžiškas supratimas. Esmingai situacijos nepakeitė ir Valančiaus bei Vilniaus vyskupų pradėta bažnyčios modernizacija, siekiant įskiepyti ne ritualinį, bet sąmoningą, tvirtą, Rusijos vyriausybės vykdomam prievartiniam stačiatikinimui atsparų tikėjimą. Ir toliau religiniams poreikiams patenkinti skirtuose leidiniuose buvo aiškinama, kad žydai yra Kristaus žudikai, tarp pagrindinių Katalikų bažnyčios priešų kartu su Velniu, pagonimis, eretikais, minimi ir žydai. Įrodinėjama, kad vienintelis teisingas tikėjimas yra katalikų tikėjimas, katalikams draudžiama ne tik lankytis kitatikių maldos namuose, dalyvauti jų pamaldose ar skaityti jų religines knygas, bet ir tuoktis su kitatikiais ar gyventi su jais po vienu stogu. Taigi nepaisant kai kurių pamokslininkų ištarų ar knygoje pasitaikančių raginimų krikščioniškos meilės principą taikyti ir žydams, visgi populiariose religinėse knygelėse daugiau vyravo žydo – amžino katalikų priešo įvaizdis. Rusijos vyriausybės antikatalikiškos politikos akivaizdoje Lietuvos Katalikų bažnyčios hierarchai ir eiliniai kunigai stengėsi visomis išgalėmis sustiprinti lietuvių valstiečių katalikiškąjį identitetą, konservatyvų, uždarą ir nepakantų kitiems tikėjimąms.

Abejonių nekelia ir studijos autoriaus teiginys apie ekonomines antisemitizmo prielaidas XIX a. Išties, Lietuvos visuomenė labai nevienareikšmiškai vertino žydų ekonominį vaidmenį ir jų vietą ekonominiame gyvenime. Viena vertus, buvo pripažįstamas pozityvus žydų vaidmuo visuomenės ūkyje: jie buvo vieninteliai finansiniai tarpininkai, neretai vieninteliai amatininkai, ypač kaimuose, be jų neįsivaizduojama nei mažmeninė, nei didmeninė prekyba. Retas bajoras apsieidavo be šių patyrusių ir apskrių verslininkų paslaugų. Kita vertus, jau apie amžiaus vidurį ekonominėje literatūroje, skirtoje bajorams, padažnėjo raginimų atsisakyti žydų paslaugų, patiems imtis realizuoti ūkių produkciją ir tokiu būdu savo rankose išlaikyti pelno dalį, atitenkančią žydams už tarpininkavimą. Tačiau buvo ekonominės veiklos sritis, kurioje žydų išgalėjimas sulaukė aršiausios kritikos visą XIX a. – degtinės varamas ir pardavimas. Šiame kontekste žydai buvo pristatomi kaip “lietuviško kaimo siurbėlės”, kaltinami ne tik sąmoningu valstiečių girdymu ir nugirdymu, bet ir visos Lietuvos kaimo ekonomikos sužlugdymu. Bajorų seimeliai nuolat svarstė projektus, kaip išguiti žydus iš karčiamų, siūlė vyriausybei imtis griežtų priemonių, tačiau realiai nieko daroma nebuvo, nes daugelis dvarininkų patys buvo gyvai suinteresuoti sėkminga prekyba degtine, kurią žydams taip vykusiai sekėsi užtikrinti. Tačiau žydo - siurbėlės, valstiečio girdytojo, engėjo įvaizdis tvirtai įaugo bajoriškoje visuomenėje, o su blaivybės judėjimo pradžia, jį ėmė propaguoti jau tarp lietuvių valstiečių blaivybės propagotojai.

Studijoje teisingai pastebimas ekonominio gyvenimo sferų pasiskirstymas tarp žydų ir katalikiškosios visuomenės dalies. Katalikai – bajorai ir valstiečiai – dominavo žemės ūkyje, kuris pagal to meto įsitikinimą buvo “arti Dievo”, žemdirbio darbas laikytas moraliu, teisingu, tik tokiu darbu sukauptas kapitalas, turtas buvo “švarus”, nenuodėmingas. Tuo tarpu žydai vyravo prekyboje bei amatuose. Šių ekonominės veiklos sferų etosas labai skyrėsi. Tai, kartu su prekyboje pasitaikančiais piktnaudžiavimais kūrė žydo apgaviko, kuriam rūpi tik pelnas, materialinė nauda, įvaizdį. Jį dar labiau stiprino neteisėta ekonominė žydų veikla, tokia kaip kontrabanda, kuriai palankias sąlygas sudarė tai, kad žydai, skirtingai nei valstiečiai, turėjo judėjimo laisvę.

Manyčiau, autorius per mažai dėmesio skyrė kultūriniam, elgsenos ir gyvenimo būdo skirtingumui, į kurį ypač kreipė dėmesį tokiems dalykams jautri bajoriška visuomenė. Tai daug peno svarstymams teikianti santykių sritis. Norisi tik paminėti, jog kiekvienas žingsnis į šalį nuo kultūrinio žydų bendruomenės uždarmo, elgsenos ar aprangos kitoniškumo, kartu buvo bent mažytis žingsnelis į abiejų bendruomenių suartėjimą. Užteko tik Rusijos valdžiai priversti žydus atsisakyti savo nacionalinio apdaro ir apsirengti “europietiškais” rūbais, ir jau jaunas bajoraitis, kad ir bravūriškai pripažino, jog žydaitės taip pat gražios moterys ir vertos jo adoracijos. Tai smulkmenos, bet nuo jų prasideda tautinių užtvarų griovimas. Iš autoriaus akiračio išslydo ir tas svarbus momentas, kad žydams palankiausia, jų atžvilgiu supratingiausia visuomenės dalis buvo labiausiai išsilavinę bajorai. Savo raštuose jie skleidė mintis apie tradicinių neigiamų nusistatymų žydų atžvilgiu klaidingumą, kėlė viešumon ir svarstė žydų bendruomenės skurdo priežastis, rodė pavyzdžiu žydų moralines savybes. Dar svarbiau tai, kad realiame gyvenime savo kasdieniu humanišku ir pagarbiu elgesiu su žydais rodė pavyzdį savo valstiečiams ir vienkiemių šlėktai, maldydami jų atžarumą, grubumą santykiuose su žydais.

Gal būt autoriui reikėjo labiau pabrėžti tą neigiamą įtaką, kurią darė abiejų bendruomenių gyvenimo uždaramas. Ne tik XX a., bet ir XIX a. viduryje žydai jau buvo kaltinami “tautos tautoje”kūrimu. Bajoriškoji visuomenė nebuvo patenkinta žydų gyvenimo autonomiškumu, laikymusi nuošalėje nuo svarbiausių visuomenės gyvenimo problemų. Ypač norėta, kad žydai stotų į Lietuvos visuomenės pusę jos priešstatoje su Rusijos valdžia. Tačiau, regis, XIX a. žydai Lietuvoje laikėsi “išgyvenimo strategijos”, linkdami konfliktų atvejais į politinę jėgą, kurios pusėje buvo pergalės tikimybė. Ypač tai reikėsi sukilimų metu, kai žydai laviravo tarp abiejų kovojančių pusių, savaimė suprantama, neįtikdami nė vienai. Ypač skaudžiai represijų draskoma visuomenė reaguodavo į po sukilimo už antisukilėlišką veiklą valdžios privilegijomis apdovanotų žydų iškilimą.

XIX a. abiejų bendruomenių suartėjimo galimybės buvo labai menkos. Sprendžiant iš kai kurių tekstų, žydas į katalikų bendruomenę galėjo būti priimtas tik atsisakęs savo religijos, tėvų moralės, tradicijų ir gyvenimo būdo. Regis, gyvenime toleruojami buvo ir kai kurių profesijų žydai, pavyzdžiui gydytojai. Tačiau visa tai reikalauja specialių tyrinėjimų. Lietuvoje katalikų ir žydų bendruomenių uždaramas buvo toks stiprus, kad jo nepajėgė įveikti net kapitalistinė gamyba, kuri Europos šalyse skatino pilietinės visuomenės formavimąsi ir visokiausių tautinių, religinių, kultūrinių skirtumų niveliaciją. Lietuvoje net pramonės įmonės buvo kuriamos tautiniu pagrindu: žydų verslininkų fabrikuose dirbo daugiausia žydai, tuo tarpu lietuvių (pvz. P.Vileišio) įmonėse labiau pageidaujami buvo savi tautiečiai.

XIX a. katalikų ir žydų bendruomenių santykiai buvo nevienareikšmiai ir sudėtingi. Daugelis šiame amžiuje išryškėjusių įtampų vėliau tik dar labiau sustiprėjo, išryškėjo, nusileido socialiniais laipteliais žemyn – į valstietiją. Sveikintinos studijos autoriaus pastangos bent jau pradėti narplioti ilgai ignoruotų problemų kamuolį. Akivaizdu, kad šis darbas turi būti tęsiamas.